

“Bizim çocuklar” miti ve Paul Henze arşivinde 12 Eylül

AYÇA ALEMDAROĞLU

Türkiye’de 12 Eylül dendiğinde kırk yıldır dönüp dolaşıp aynı ezbere çarpıyoruz: “Bizim çocuklar yaptı.” Darbe haberinin Başkan Jimmy Carter’a aktarıldığı gece Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Konseyi görevlisi Paul Henze’nin söylediği iddia edilen bu cümle, zamanla işlevsel bir mite dönüştü. Memleketin sağcısından solcusuna tüm siyasi çevreler için darbeyi anlamlandırma yolunda kolaycı bir açıklama halini aldı. Nihayetinde bu tek cümle, Türkiye’de askerî müdahaleler, NATO üyeliği, Amerikan askeri yardımı ve devlet içindeki antikomünist örgütlenmeler etrafında birikmiş tarihsel kuşkuların en kestirme ifadesi ve darbedeki Amerikan dahlinin tescili olarak siyasi hafızaya kazındı. Öyle ki, 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Türkiye siyasetinin en etkili isimlerinden biri, aynı kalıbı tersine çevirerek “12 Eylül’de bizim çocuklar kazandı diyorlardı. Çok şükür 15 Temmuz’da onların gayrimeşru çocukları kaybetti” diyecekti.¹ 1980’de kimin söylediği bile tam olarak bilinmeyen birkaç kelime, otuz altı yıl sonra bambaşka bir askerî kalkışmayı izah etmek için hâlâ el altında bekliyordu.

Ben de Stanford Üniversitesi Hoover Kütüphanesi’nde bulunan Henze Arşivi’ne bu mitin peşin-

den gittim. Henze gerçekten böyle bir şey söylemiş miydi? Darbeyi önceden biliyor muydu? Amerikan yönetiminin müdahaleye ne ölçüde müdahil olduğunu kanıtlayan bir vesika var mıydı?

Henze hayattayken Stanford’a devredilen koleksiyon 264 kutudan oluşuyor. Arşivin kapsamını ve tarihsel kıymetini anlamak için önce Paul Henze’nin Soğuk Savaş mimarisindeki yerini kısaca hatırlamak gerekiyor. Henze’nin kariyeri, istihbarat, diplomasi, savunma ve dış politika çevreleri arasında kesintisiz bir biçimde örüldü. 1950’de CIA’da göreve başladı; 1952-58 yılları arasında Münih’te Özgür Avrupa Radyosu bünyesinde çalıştı. Türkiye’deki ilk görevi, 1958-59 yıllarında Amerikan Büyükelçiliği’nde iletişim uzmanlığıydı. Bu dönem, Türkiye’deki Amerikan askerî ve istihbarat varlığının hızla genişlediği yıllara rastlıyordu.² Henze, 1969-72 yılları arasında Etiyopya’da görev yaptıktan sonra 1974’te yeni-

2 Türkiye’deki Amerikan askerî varlığı 1950’lerin sonunda hızla genişledi. Askerî ve sivil personel ile ailelerinin toplam sayısı Mart 1957’de 6.025 iken Mart 1958’de 10.573’e, aynı yılın Kasım ayında ise 13.247’ye çıktı. Bu artış, ABD üslerinin ve istihbarat faaliyetlerinin Türkiye’de genişlediği, nükleer silah ve füze sistemlerinin konuşlandırılmasına yönelik hazırlıkların hız kazandığı bir döneme rastlıyordu. ABD ile yapılan anlaşmalar doğrultusunda Türkiye’ye ilk nükleer mühimmat ve taktik silahların konuşlandırılması 1959’da, Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesi ise 1961’de başladı. Bkz. Kıyanç, Sinan. 2020. “Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye’deki ABD Üs ve Tesisleri.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 36 (101): 203-252. <https://doi.org/10.33419/aamd.732778>

1 “Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet BAHÇELİ’nin TBMM Grup Toplantısında yaptığı konuşma,” 26 Temmuz 2016, https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/411devam3/index.html?utm_source=chatgpt.com

den Ankara'ya döndü ve 1977'ye kadar büyükelçilikte istihbarat şefi olarak çalıştı. Ardından Washington'a dönerek Jimmy Carter'ın Ulusal Güvenlik Konseyi'nde Türkiye'yi de içeren pek çok dosyada geniş bir sorumluluk üstlendi. Devlet görevinden ayrıldıktan sonra da RAND Corporation³ çatısı altında çalışmalarını sürdürdü. Türkiye ve Etiyopya'ya ilgisi, bu ülkelerde üstlendiği resmî görevlerden çok daha önce başlamış ve hayatının sonuna kadar sürmüştü. Her iki ülke de Henze için yalnızca mesai harcadığı ülkeler değil, Soğuk Savaş'ın yapısal dinamiklerini farklı cephelerden okumasına imkân veren başlıca gözlem sahalarıydı. Bugün Türkiye'nin siyasi hafızasında neredeyse tamamen o meşhur cümleye indirgenmiş olsa da, Henze'nin Türkiye ile kurduğu ilişki o darbe gecesinde çok daha eskiye uzanıyordu ve 2011 yılında ölümüne kadar devam etti.

HENZE'NİN DEFTERLERİ

Henze'nin arşivi sadece altmış yıllık kariyerini gözler önüne sermekle kalmıyor, muazzam ilişki ağının yıllara yayılan bir dökümünü de barındırıyordu. Arşivde bulduğum resmî notlar, raporlar, basın kupürleri, seyahat kayıtları ve konuşma metinleri bir yana, belki de en kıymetli belgeler Henze'nin yazışmaları ve günlükleriydi. Mektuplar, hükümet görevlilerinden akademisyenlere ve gazetecilere kadar geniş bir yelpazede, Türkiye elitleriyle kurduğu sıkı ilişkilerin ayrıntılı bir seçeresini sunuyordu. Günlükler ise bir Henze'nin olağanüstü ayrıntılı kayıt disiplininin en somut tezahürüydü.

Özellikle Türkiye'de tuttuğu günlükler maddi bir nesne olarak bana hiç de yabancı gelmedi. Bunların bir kısmı, ilkokula başladığım yıllardan beri aşına olduğum karton kapaklı "AS" marka not defterleriydi. Henze'nin Soğuk Savaş mesaisinin, çocukluğumun kırtasiye dünyasına ait böy-

3 RAND Corporation, 1948'de ABD Hava Kuvvetleri için stratejik araştırmalar yürütmek üzere kurulan ve zamanla Amerikan savunma, güvenlik ve dış politika çevrelerinin en etkili düşünce kuruluşlarından biri haline gelen kâr amacı gütmeyen bir araştırma kurumudur. Pentagon ve diğer devlet kurumlarıyla yakın çalışması, RAND'ı Soğuk Savaş boyunca yalnızca politika üzerine araştırma yapan değil, politika gündeminin ve stratejik düşüncenin oluşumunu da etkileyen önemli merkezlerden biri haline getirdi

lesine sıradan bir nesneye nakşedilmiş olması çarpıcı bir rastlantıydı. Elime geçen ilk defterler arasında, 1974'te Türkiye'ye taşındığında aldığı ilk benzinin miktarını ve fiyatını dahi not ettiği bir defter vardı. Bu kayıt disiplini, aradığım izin günlüklerde bulunabileceğine dair beklentimi güçlendirdi. Ne var ki defterlerin büyük bölümü Latin alfabesiyle değil, Gregg stenografisiyle tutulmuştu. 19. yüzyılın sonunda geliştirilen ve özellikle sekreterlik ile gazetecilikte hızlı not almak için kullanılan bu sistem, çizgiler, kıvrımlar ve kısaltmalardan oluşuyordu. Sayfalardaki tarihleri, sayıları ve bazı özel isimleri seçebiliyordum, ancak metnin gövdesini okuyamıyordum.

Sonunda 11 ve 12 Eylül 1980 tarihli kayıtlar önümdeydi.⁴ Fakat kısa yazıyı okuyabilecek birini bulmam gerekiyordu. Stenografinin okullarda öğretildiği yıllarda eğitim almış ya da eski belgelerle çalışan bir uzman bulma umuduyla yaşadığım bölgedeki tarih derneklerine yazdım. Bu girişimler sonuç vermedi. Aylar sonra aradığım kişiyi bir üniversite ya da arşiv ağı içinden değil, yaşadığım mahallenin e-posta grubundan buldum. Birkaç mesaj ve tesadüfi bir bağlantı sonucunda Henze'nin yazısını deşifre edebilecek birine ulaştım.

BELİRSİZLİKTE MEMNUNİYETE: DARBE GÜNCESİ

İlk çözülmüş sayfalar elime ulaştığında, çevirmenin soru işaretiyle bıraktığı birkaç isim ve kelimeye rağmen, Henze'nin o geceye dair kaydı sarıh biçimde önümdeydi. Çevirmenle birlikte metnin üzerinden geçtiğimizde, isimler, bağlantılar ve Henze'nin gün içinde değişen değerlendirmeleri yerli yerine oturdu.

Gelişmeleri günlükten aktarayım. Henze, 11 Eylül akşamı saat sekiz buçuk ile dokuz arasında Beyaz Saray Durum Odası'ndan bir telefon aldı. Türkiye'deki Amerikan askerî örgütlenmesinin başındaki TUSLOG komutanı, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'den gelen "tuhaf bir mesajı" merkeze iletmişti. Mesaj bir darbe harekâtı-

4 Paul B. Henze, 11-12 Eylül 1980 tarihli günlük kaydı, *Paul B. Henze Papers*, Kutu 208, Dosya 1, Hoover Institution Library & Archives.

nın başlamış olabileceğine işaret ediyordu.

İlk başta buna inanmakta zorlandım. Ancak öğleden sonra Ankara'da solcuların Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşunun 60. yıldönümünü anmak için düzenlediği bir dizi gösteriye ilişkin haberler gelmişti; ben de bunların sonucunda bir şeyler olmuş olabileceğini düşündüm.

Yaklaşık bir saat sonra bunun sınırlı bir asayiş hareketi olmadığı anlaşıldı. Türk Silahlı Kuvvetleri ülke yönetimine el koymuştu. Henze gecenin geri kalanını Durum Odası'yla yaptığı telefon görüşmeleriyle geçirdi. Ortada çok fazla yeni bilgi yoktu. Bir yandan da Kennan Institute için hazırladığı araştırma önerisini tamamlamakla meşguldü. Gece yarısı yatmaya giderken, Türkiye'den "olağanüstü" bir haber geldikçe uyandırılmamasını tembihledi.

Ertesi sabah altıyı çeyrek geçe kalktı, yedi on beş otobüsüne binerek sekizden önce ofisine ulaştı. Sabah gazetelerini gözden geçirdi; birçoğu Türkiye'deki gelişmeyi atlamış, yalnızca *Washington Star* haberi manşetine taşımıştı. Henze'ye göre başlangıçta trajik görünen tablo giderek farklı bir hüviyet kazanıyordu: Harekât olağanüstü bir başarıyla yürütülmüş, bütün adımlar sonuç vermiş ve kan dökülmesi önlenmişti.

Gelişmelere ilişkin en ayrıntılı bilgiyi ise Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ'dan aldı. Günlüğünde geniş yer ayırdığı bu görüşmede Elekdağ, müdahalenin geleceğini Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya'nın darbeden hemen önce yaptığı ABD ziyareti sırasında öğrendiğini söyledi. Şahinkaya'nın gezisi, askerî müdahale başlamadan Türkiye'ye dönebilmesi için özellikle erkene alınmıştı. Elekdağ, müdahalenin aslında bir önceki kış planlandığını, yalnızca zamanlamasının belirsiz kaldığını aktardı. Ordu uzun süre siyasete el koymaktan imtina etmiş, nihayetinde müdahalenin kaçınılmaz hale geldiğine ve "teröristleri" tek

Paul Henze.

ve kapsamlı bir operasyonla etkisiz hale getirebileceğine kanaat getirene kadar beklemişti.

Aynı görüşmede Elekdağ, darbenin Türkiye'nin geleceği açısından elzem olduğunu, askerlerin sorumluluğu makul bir takvim dâhilinde sivil bir hükümete devretmek niyetinde olduklarını ve anayasa sürecini yönetecek geçici kabine-nin bir hafta içinde açıklanacağını vurguladı. Henze, büyükelçinin Washington'dan beklentisini günlüğüne şöyle not etti:

Elekdağ, ABD hükümetinin, Türkiye'de yaşananların Amerikan çıkarlarına veya demokrasiye hiçbir şekilde aykırı olmadığını idrak etmesinin büyük önem taşıdığını ifade etti. Sürecin amacının bizzat demokrasiyi korumak ve kalıcı kılmak olduğunu belirtti. Talihsiz açıklamaların önüne geçilebilmesi maksadıyla, bu hususun yönetim nezdinde etraflica anlaşılmasını sağlamam için benden ricada bulundu. Kendisine bu yönde ilgili birimlere halihazırda bir not ilettiğimi söyledim. Basının durumu doğru kavramasını sağlamak için onlarla temas kurmasını ve hafta sonu gazetelerinde etki yaratabilecek bir basın bilgilendirmesi yapmasını tavsiye ettim. Ankara'dan basına açıklanabilecek nitelikte bir telgraf beklediğini ifade etti. Ben de derhal Elekdağ'ın sözlerinin bir özetini Z'ye (Brzezinski) gönderdim. Z. bir süre sonra beni arayarak, söz konusu bilgiyi Başkan'a (Carter) ileteceğini söyledi.

Öğle yemeğinden sonra Henze, Brzezinski'ye askerî müdahalenin Yunanistan meselesi üzerindeki muhtemel etkisini tahlil eden bir not daha gönderdi. Bu notta müdahalenin iki ülke arasındaki sorunları derinleştirmeyeceğini, aksine çözümü kolaylaştırabileceğini savunuyordu. Ancak raporda Yunan hükümetinin ve Kongre'deki Yunanistan lobisine yakın isimlerin darbeye dair "akılsızca ya da kışkırtıcı" açıklamalardan kaçınmasının kritik olduğuna işaret etti. Bu sırada Evren'in ilk konuşmasının metni Washington'a ulaştı. Henze, metnin son derece müspet ve yapıcı bir muhteva taşıdığını belirten kısa bir değerlendirmeye bu metni de Brzezinski'ye iletti.

Günün geri kalanında Henze'nin mesaisi yoğun bir şekilde devam etti. Fransız Büyükelçiliği'nden bir diplomatla görüştü ve *Christian Science Monitor* için yazı hazırlayan bir gazeteciye darbeye dair bilgi verdi. Amerikan Dışişleri Bakanlığı görevlileriyle yaptığı görüşmeleri günlüğüne kaydederken, büyükelçiliğin "darbe" kelimesinden ısrarla kaçındığını, bunun yerine "yönetimi devralma" ifadesinin kullanılmasını telkin ettiğini not düştü. Henze dışişleri bürokrasisinin ve diplomatların krizi iyi yönettiğini,⁵ ancak istihbarat cephesinde ciddi bir zafiyet olduğunu düşünüyordu:

Ankara'daki büyükelçilikler ve iç bölgelerdeki istihbarat çevreleri, bu gelişme karşısında tamamen hazırlıksız yakalandı. Son günlerde buna dair herhangi bir ipucu veren tek bir rapor bile yoktu. Türk generaller ya ne yapmaları gerektiğini idrak edebileceğimize ihtimal vermediler ya da durumu Demirel'e sızdırabileceğimizden endişe ettiler. Yoksa Demirel zaten her şeyi biliyor muydu? Her halükârda, önceden bilmemekle hiçbir şey kaybetmedik. Olayların bu şekilde gelişmesinden büyük bir memnuniyet duyuyorum.

Henze'ye göre Türkiye'nin temel sorunlarının teşhisi zaten çoktan yapılmıştı; askerî yönetim siyasal sistemi yeniden işler hale getirmek için izlemesi gereken rotayı kolaylıkla çizecekti. Günlüğüne, müdahalenin Demirel döneminde başlatılan neoliberal ekonomik reformların sürdürülmesini ve hızlandırılmasını güvence altına alaca-

ğını, bunun da yabancı sermayenin Türkiye'ye duyduğu güveni tahkim edeceğini yazdı. Henze'nin gözünde Demirel, yakın siyasi tarihin en radikal başarılarından birine imza atmış, hem de bunu bir azınlık hükümetiyle ve "Sovyetler Birliği tarafından desteklenen, giderek tırmanan bir terör kampanyası" altında başarmıştı.

Ona göre darbeden sonraki asıl risk, Sovyetler Birliği'nin şiddet sarmalını canlı tutmak amacıyla Kürt illerinde bir ayaklanmayı kışkırtması ya da silahlı grupların Karadeniz kıyılarında veya İstanbul'un gecekondu mahallelerinde yeniden örgütlenmesine lojistik sağlamasıydı. Doğu Bloku'ndan yayın yapan radyo istasyonlarının önümüzdeki birkaç gün içinde neler söyleyeceği bu konuda bir ipucu vereceğini düşündü. Belki de Sovyetler, buna kalkışmak için gereken imkânlardan yoksundu. Akşam saatlerinde İngiliz Büyükelçiliği'nden gelen, aylardan sonra ilk kez ülkenin hiçbir yerinde asayiş olayı yaşanmadığı yönündeki haber, askerî yönetim hesabına "iyi bir başlangıç" olarak günlüğe işlendi.

Günlükte darbeye dair son mülâhaza Şahinkaya'nın Ağustos ayındaki ani Washington ziyaretine dairdi. Şahinkaya kentte çeşitli temaslarda bulunmuş, Henze de Genelkurmay Başkanı'nın evinde verilen bir akşam yemeğinde onunla bir araya gelmişti. Henze'nin o geceye dair hatırladıkları sıradan bir protokolden ibaretti; Türkiye'nin güzellikleri, tarihi ve gelenekleri konuşulmuş, güncel siyasete neredeyse hiç değinilmemişti. O günlerde ziyaretin saikini tam olarak çözemeyen Henze, bunu daha sonra Elekdağ'a sorma ihtiyacı hissetmişti. Darbeden sonra ise hiçbir siyasi muhtevası yokmuş gibi görünen bu buluşma bambaşka bir anlama büründü. Günlükteki not burada yarım kalsa da, Henze, Elekdağ'dan edindiği bilgilerin ışığında, Şahinkaya'nın gelişinin Washington'daki siyasi havayı koklamak ve büyükelçiye yaklaşan harekât ile ilgili bir brifing vermek olduğu anlıyordu

"BİZİM ÇOCUKLAR" MİTİNİN DOĞUŞU

Henze, günlükte yarım kalan bu notun eksik parçalarını yıllar sonra Mehmet Ali Birand'a vereceği mülakatta tamamlayacaktı. Ancak bu mülakat

yalnızca Şahinkaya'nın seyahatinin arka planını aydınlatmakla kalmadı; aynı zamanda darbenin Amerikan sponsorluğunda yapıldığını simgeleyen o meşhur kalıbın da kaynağı oldu.

Birand söyleşide önce en doğrudan soruyu sordu: Washington Türk ordusunu darbeye teşvik etmiş miydi? Henze bunu kesin bir dille reddetti. Ardından Birand soruyu tersinden kurdu: Peki Amerikan yönetimi generallere “yapmayın” demiş miydi? Henze'nin cevabı kısa ve açıktı: “Şükürler olsun ki hayır.” Carter yönetiminin prensipte başka ülkelerdeki askerî müdahaleleri engelleme eğiliminde olduğunu belirten Henze, Türkiye söz konusu olduğunda bu kuralın işlemediğini itiraf ediyordu. Yönetim içinde veya Kongre'de darbeye itiraz edebilecek figürler bulunsa da, generaleri caydırmaya dönük resmî bir telkinde bulunulmadığının özellikle altını çizdi. İran Devrimi'nin ardından Türkiye, Amerikan güvenlik bürokrasisi için gözden çıkarılamayacak, birinci derece öncelikli bir coğrafyaya dönüşmüştü.

Tam da bu noktada Şahinkaya'nın ziyaret stratejik bir işlev kazanıyordu. Henze'nin aktarımına göre Elekdağ, Şahinkaya'nın geliş nedenlerinden birinin, ordunun yakında yönetime el koyacağını bizzat haber vermek olduğunu doğrulamıştı. Ne var ki, Şahinkaya ve Elekdağ bu bilgiyi Washington makamlarıyla önceden paylaşmamaya karar vermişlerdi. Zira Amerikan tarafını resmen haberdar etmek, yönetimi açık bir tutum almaya zorlayabilir ve o muhtemel “yapmayın” uyarısını tetikleyebilirdi. Günlükte bürokratik bir nezaket ziyareti gibi duran o akşam yemeği, yıllar sonraki anlatıda taktilsel bir sessizliğin sahnesi olarak yeniden kurgulanıyordu.

Birand'ın darbe gecesi Başkan Carter'a tam olarak ne söylendiğini sorması üzerine Henze; Carter'a ne söylediğini hatırlamadığını, ancak Milli Güvenlik Konseyi'nden arayan nöbetçi yetkilinin darbe haberini “Ankara'daki çocuklar

Paul Henze'nin defterlerinden biri.

yaptı” minvalinde bir ifadeyle aktardığını anlatı. Zaman içinde Henze'nin mülakatındaki bu nüans buharlaştı ve nöbetçi memura atfedilen söz, Henze'nin darbeyi Carter'a bizzat aktarırken kurduğu bir cümleye dönüştü. Siyasi hafızamızda 12 Eylül dendiğinde akla gelen ilk ezber de böylece kalıplaştı.

Burada mitin doğuşu, olmayan bir sözün sonradan icat edilmesinden çok, gerçekten aktarılmış bir ifadenin bağlamından koparak yeni bir anlam kazanmasında yatıyordu. “Bizim çocuklar” sözü zamanla yalnızca darbe gecesine ait bir telefon konuşmasının parçası olmaktan çıktı; Washington'ın darbeyi önceden bildiğinin, Türk generallerini kendi adamları olarak gördüğünün ve 12 Eylül'ün Amerikan iradesiyle gerçekleştiğinin neredeyse kendiliğinden bir kanıtına dönüş-

tü. Birkaç kelime, çok daha karmaşık bir ilişkinin yerine geçmeye başlamıştı.

DARBEDEN ÖNCE, DARBEDEN SONRA

Arşive beni götüren soru, “bizim çocuklar yaptı” sözünün gerçekten söylenip söylenmediği. Fakat Henze’nin dosyalarında ilerledikçe, bu sorunun önemi giderek azaldı. Çünkü karşıma çıkan envanter, tek bir gecenin heyecanından ziyade, Türkiye’nin çıkarları konusunda hassas bir Soğuk Savaş aklını sergiliyordu. Henze’nin darbe öncesinde Washington’da savunduğu tezler ve müdahale sonrasında askerî rejimle kurduğu ilişki, o popüler cümle efsanesinden çok daha önemli ve ilginçti.

Carter döneminde Henze’nin tavizsiz biçimde savunduğu siyaset, Türkiye’yi hizaya sokmak için baskı yapmak yerine, onu ne pahasına olursa olsun Batı ittifakı içinde tutacak kurumsal bir destek mekanizması inşa etmektir. Kıbrıs Barış Harekâtı’nın ardından uygulanan silah ambargosuna şiddetle karşı çıkmış, askerî yardımlardaki kesintileri eleştirmiş ve ekonomik yardımların Ankara’dan siyasi taviz koparma aracı olarak kullanılmasını büyük bir stratejik hata olarak görmüştü. Henze’nin gözünde Türkiye, Washington için yola getirilmesi gereken kaprisli bir müttefik değil; sarsıntıların sürdüğü bir bölgede her koşulda elde tutulması gereken ana taşıyıcı kolundu. Şah rejiminin çöküşü ve Sovyetler’in Afganistan işgali bu yapısal tespiti bir aciliyete dönüştürmüştü. 1979’da Brzezinski’ye gönderdiği bir notta bu gerçeği alışılmadık bir çıplaklıkla dile getiriyordu: “Türkiye’yi yanımızda tutmak istiyorsak, şimdiye kadar yaptığımızdan çok daha fazlasını yapmak ve daha yüksek bir bedel ödemek zorundayız.”

Henze Washington’ın Türkiye konusunda maliyeti asgari düzeyde tutmaya çalıştığını, faturayı Avrupalı müttefiklere yıkmaya yöneldiğini, ancak bu stratejinin artık iflas ettiğini söylüyor. Ambargonun açtığı diplomatik yaranın ancak siyasi, ekonomik ve askerî bağları eşzamanlı güçlendiren kapsamlı bir tahkimatla sarılabileceğini savunuyor; Amerikan yönetiminin Türkiye’ye desteğini kapalı kapılar ardında değil, açık çek-

lerle ve kamuoyu önünde hissettirmesi gerektiğini vurguluyordu. Türkiye, Batı ittifakındaki yerini sıradan bir imza olarak değil, sadakatının maddi karşılığını aldığı somut bir güvenlik şemsiyesi olarak idrak etmeliydi.

Darbenin ardından Carter yönetiminin değişmesiyle kamudan ayrılan Henze, çalışmalarını RAND Corporation şemsiyesi altında sürdürdü. Artık Ulusal Güvenlik Konseyi’nde ABD dış politikasının icrasını yönlendiren ve başkanın önüne stratejik seçenekler koyan üst düzey bir güvenlik bürokratı değildi. Ne var ki bu kurumsal yer değişimi, Türkiye ve Soğuk Savaş siyaseti üzerindeki etkisini zayıflatmadı; aksine mesaisinin niteliğini dönüştürdü. Devlet aygıtının dikey hiyerarşisinden çıkıp düşünce kuruluşları, uluslararası konferanslar, araştırma fonları ve medya üzerinden işleyen çok daha geniş bir ağa yerleşmişti. Beyaz Saray’dayken diplomatik krizleri bizzat yöneten Henze, RAND yıllarında Amerikan devletinin stratejik ve politik ihtiyaçlarına cevap verecek uygulamalı araştırmaları örgütlemeye girişti. Türkiye’deki siyasal şiddetin, terörizmin ve askerî rejimin Soğuk Savaş rasyonalitesi içinde nasıl okunacağına dair kavramsal çerçeveyi kurarak, ABD’nin dış politika vizyonunu destekleyecek bilgi üretiminin merkezinde yer almaya devam etti.

Henze’nin bu yeni konumundan Türkiye tartışmalarına nasıl müdahil olduğunu 1982 başındaki bir polemik açıkça gösteriyor. Polonya’da sıkıyönetim ilanının ardından Reagan yönetimi Varşova’yı sert biçimde eleştirirken, Türkiye’deki askerî rejime Amerikan yardımı kesintisiz sürüyordu. Bir grup Amerikalı akademisyen *New York Times*’ta yayımladıkları bir mektupla bu çifte standardı ve onu savunan Dışişleri Bakanı Alexander Haig’i hedef aldı: Siyasi partilerin ve sendikaların kapatıldığı Türkiye’deki askerî yönetim, Polonya’dakinden neden farklı değerlendiriliyordu?⁶

Henze bu etkili mektuba sessiz kalamazdı, kalmadı da.⁷ *New York Times*’ın okur mektupları

6 Richard Falk, Adamantia Pollis, Stuart Schaar, Sonia Kruks ve Stanley Diamond, “A Martial-Law Regime Deemed Fit for U.S. Aid,” *The New York Times*, 10 Şubat 1982.

7 Paul B. Henze, “What the Turks Think of Their Government,” *The New York Times*, 28 Şubat 1982.

Milli Güvenlik Konseyi.

köşesinden doğrudan akademisyenleri hedef alıyor, sosyal bilimcilerin olguları masa başından değil sahada tahlil etme sorumluluğunu hatırlatarak metne imza atanların darbeden bu yana Türkiye'ye adım atıp atmadıklarını sorguluyordu. Kendisi ise son sekiz ayın neredeyse ikisini Türkiye'de geçirmiş, vilayetleri gezmiş ve yüzlerce insanla mülakat yapmıştı. Henze'ye göre generalerin yönetime el koyması, en temel hak olan "yaşam hakkını" korumak için zorunlu bir müdahaleydi ve darbe öncesi terörün nihai menşei şüphesiz Sovyetler Birliği'ydi. Bu dönemde Avrupa'dan yükselen insan hakları eleştirilerini de büyük ölçüde "Avrupa sosyalistleri"nin ideolojik hezeyanlarına yoruyor; asıl rahatsızlığın askerî vesayetten ziyade, Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine kesin ve geri dönülmez biçimde entegre olması olduğunu ileri sürüyordu. Ona göre Bakan Haig, Polonya ve Türkiye arasında bir paralellik kurmamakta sonuna kadar haklıydı; zira Türk ordusu "tamamen kendi anayasal inisiyatifle" hareket ederek demokrasiyi uçurumun ke-

narından döndürmüş, Polonya ordusu ise Moskova'nın taşeronu olarak anayasal düzeni bozmaya çalışmıştı. Dahası, Henze o günün ağır koşulları altında bile Türkiye'de kurumsal bir siyasi baskı yaşandığına dair kanıt bulmanın "çok zor" olduğunu iddia ediyordu.

Henze bu satırları 12 Eylül sabahının sisli iyimserliği içinde yazmıyordu. Darbenin üzerinden aylar geçmişti; Meclis kapatılmış, siyaset yasaklanmış, yüz binlerce kişi gözaltına alınmış, işkence tezgâhları ve idam sehpaları rejimin sıradan idari pratiğine dönüşmüştü. Bunlar artık ihtimal değildi, yaşanmış gerçeklerdi. Ancak tüm bu maddi gerçeklik Henze'nin başarı kriterlerini esnetemedi. Rejimin NATO'ya sadakati, 24 Ocak Kararları'nın askerîn süngüsüyle sürdürülmesi ve sokaktaki sol hareketliliğin ezilmesi, onun gözünde çekilen toplumsal acılardan çok daha hayatiydi.

Ankara'daki askerî kadrolar da Henze'nin sadece iç siyasetteki bu "istikrar" vurgusunu değil, Türkiye'nin dış politikadaki stratejik tezlerini

uluslararası sahneye taşıyan mesaisini yakından ve takdirle izliyordu. Nitekim Mart 1982'de *Christian Science Monitor*'de Kıbrıs ve Yunanistan meseleleri üzerine yayımlanan "An Old Greek Game in Cyprus"⁸ başlıklı yazısının ardından, önce General Haydar Saltık bizzat tebriklerini ilettiler. Birkaç gün sonra ise Basın Yayın Genel Müdürü Emekli General Necati Özkaner, Henze'ye gönderdiği mektupta Türkiye'nin onun şahsında "gerçek bir dost" ve rejimin hedeflerini Batı'ya anlatacak kusursuz bir tercüman bulduğunu ifade etti.⁹ Bu mektuplaşmalar, cuntanın kendi jeopolitik ve siyasi meşruiyetini Batı kamuoyunda inşa etme konusunda ne kadar hassas olduğunu ve Henze'nin bu çok katmanlı inşadaki asli rolünü belgeliyordu. Çünkü onun işlevi, yalnızca askerî vesayet inşaatlarını tekrarlamak değildi; ordunun 'devleti yeniden kurma' ve 'asayiş sağlama' kurgusunu, Washington'ın Soğuk Savaş ve Sovyet tehdidi kaygılarıyla uyumlu bir kavramsal çerçeveye oturtmaktı. Henze'nin bu politik tercümesi sayesinde 12 Eylül, anayasal bir düzenin askıya alınmasından ziyade, kritik bir müttefikin devlet otoritesini yeniden tahkim etmesi olarak sunulabiliyordu.

Henze bu kavramsal inşayı yalnızca gazete köşelerindeki polemiklerle sınırlı tutmadı; RAND Corporation çatısı altındaki kurumsal faaliyetleri de bu siyasal inşanın akademik ayağını oluştuyordu. Yürüttüğü terörizm programı üzerinden Türkiye'deki çeşitli araştırmaları fonluyor, uzmanlar ve akademisyenlerle organik bağlar kuruyordu. Arşivdeki dosyalarda, Sabri Sayarı, Atilla Yayla, Aydın Yalçın ve İsmet İmset gibi farklı isimlerin çalışmaları yan yana geliyor. Bu araştırma raporları içinde siyasal şiddetin kökenlerini dış kışkırtmalardan ziyade içerideki derin eşitsizliklere, yapısal çarpıklıklara ve toplumsal çelişiklere dayandıranlar da vardı. Ancak Henze'yi özünde ilgilendiren mesele, Türkiye'nin kendi iç

dinamiklerinden ziyade, Sovyetler'in bu şiddet sarmalına ne ölçüde dâhil olduğuydu. Dolayısıyla sahadan gelen analizler onun Soğuk Savaş vizyonuna tercüme edilirken, gelir adaletsizliği, hızla değişen mülkiyet ilişkileri veya sendikal mücadeleler şiddetin kök nedeni olmaktan çıkıyor, yalnızca dış güçlerin ve Sovyet stratejisinin sömürdüğü elverişli "zaaflar" haline geliyordu.

Aydın Yalçın bu dönemde Henze'nin Türkiye'de en yakın temas kurduğu kişilerden biriydi. Henze, Yalçın'ın çıkardığı *Yeni Forum* dergisinin RAND'dan yıllar boyunca fon almasına aracılık etmiş, kendi yazıları da dergide düzenli olarak yayımlanmıştı. Zamanla bu ilişki iki aile arasında yakın bir dostluğa dönüşmüştü. Henze'nin girişimiyle Yalçın, darbe sonrasında Amerikan Senatosu'nda ifade vermeye çağırılmış; aralarındaki ilişki, Yalçın'ın 1994'teki ölümüne kadar sürmüştü. Yalçın'ın Aralık 1981'de Henze'ye yazdığı bir mektup, bu yakınlığın ortak bir siyasal dil etrafında da kurulduğunu gösteriyor.¹⁰ Yalçın, Henze ile birlikte kendilerini giderek "Hür Dünya'ya önemli bir mesaj" taşıyan özel bir entelektüel çevrenin parçası olarak gördüğünü yazıyor; hemen ardından Türkiye'nin "yabancı bir saldırıya karşı ilan edilmemiş bir savaş" içinde olduğunu ve NATO müttefiklerinin Türkiye'nin iç sorunlarıyla uğraşmayı bırakıp ülkenin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü savunmasına nasıl yardımcı olacaklarına odaklanmaları gerektiğini söylüyordu.

Henze'nin RAND mesaisinin uluslararası boyutta en çok ses getiren ideolojik ürünü ise Mehmet Ali Ağca'nın Papa suikastı üzerine yazdığı "Bulgar Bağlantısı" tezi oldu.¹¹ Henze yayımladığı kitapta Ağca'yı Bulgar istihbaratının ve dolayısıyla KGB'nin yönlendirdiği bir tetikçi olarak kodladı. Bu tez, Türkiye'yi Sovyet yayılcılığının kurbanı ilan eden argümanlarının uluslararası sahneye taşınmış haliydi. Ağca artık Türkiye'deki ülkücü mafyanın, silah kaçakçılığının ya da devlet içi kontrgerilla unsurlarının bir aparatı

8 Paul B. Henze, "An Old Greek Game in Cyprus," *Christian Science Monitor*, 17 Mart 1982.

9 Haydar Saltık'tan Paul B. Henze'ye mektup, 25 Mart 1982, *Paul B. Henze Papers*, Kutu 240, Dosya 5, Hoover Institution Library & Archives. Necati Özkaner'den Paul B. Henze'ye mektup, 30 Mart 1982, *Paul B. Henze Papers*, Kutu 240, Dosya 5, Hoover Institution Library & Archives.

10 Aydın Yalçın'dan Paul B. Henze'ye mektup, 1981, *Paul B. Henze Papers*, Kutu 41, Dosya 7, Hoover Institution Library & Archives.

11 Paul B. Henze, *The Plot to Kill the Pope* (New York: Charles Scribner's Sons, 1983).

olarak değil, Moskova'dan idare edilen küresel bir komünist komplonun aktörü olarak resmediliyordu. Bu tez Amerika'da çokça eleştirildi.¹² Türkiye'de Ağca'nın kim olduğunu ve nereden geldiğini bilenler için ise Henze'nin çizdiği bu uluslararası hat ikna edici değildi. Uğur Mumcu, Ağca'nın izini Sofya'daki hayalet kumpaslardan ziyade, Türkiye'deki paramiliter sağ ağlarda ve devlet bağlantılı silah kaçakçılarında sürüyordu. Mumcu'ya göre Henze'nin tezi Soğuk Savaş'ın propaganda ihtiyacından doğmuş sistemli bir dezenformasyondur. Henze uluslararası arenada Sovyet korkusunu pazarlarken, Mumcu cinayet şebekesinin yerel haritasını çıkarıyordu. Henze'nin iddiaları İtalya'daki yargılamalarda hukuken kanıtlanamadı ve Soğuk Savaş bitip Doğu Bloku arşivleri açıldığında dahi bu komplonun doğrulandığı bir belge ortaya çıkmadı.

Bu Soğuk Savaş epistemolojisinin otoriter devlet pratikleriyle ne kadar iç içe geçebildiğini, 1985'te Adalet Bakanlığı himayesinde düzenlenen "Türkiye'de Teröristlerin Rehabilitasyonu" sempozyumunda görmek mümkündür. Henze burada sunduğu bildiride, tutuklular üzerinde yürütülen psikolojik test ve mülakatlardan elde edilen bilgilerin araştırmacıların kullanımına açılmasını, güvenlik dosyalarının da terörizmi inceleyen araştırmacılara sunulmasını savunuyordu. Aynı sempozyumun katılımcılarından biri psikiyatrist Turan İtil'di. İtil'in 12 Eylül döneminde siyasi mahpuslar üzerinde yürüttüğü çalışmalar daha sonra ciddi tartışmalara konu olacak; eski mahpuslar rızaları dışında testlere ve çeşitli farmakolojik uygulamalara maruz bırakıldıklarını anlatacaktı.¹³ Arşivde Henze ile İtil arasında doğrudan bir yazışmaya rastlanmıyor. Ancak aynı sempozyumda buluşmaları, 12 Eylül sonrasında siyasi mahpusların hem güvenlik çalışmalarının hem de psikolojik ve psikiyatrik incelemenin nesnesi haline geldiği daha geniş bir araştırma alanını görünür kılıyor.

12 Edward S. Herman ve Frank Brodhead, *The Rise and Fall of the Bulgarian Connection* (New York: Sheridan Square Publications, 1986)

13 Merve Kara-Kaşka, "HZİ Vakfı: Yetkililer ve dönemin tanıkları 12 Eylül iddialarıyla ilgili neler anlattı?", *BBC News Türkçe*, 21 Kasım 2024.

ARŞİV, HAFIZA VE MİT

Arşivde, Türkiye'de sıkça varsayıldığının aksine, Henze'nin 12 Eylül'ü örgütlediğine ya da Amerikan tarafının Türk komuta kademesini darbeye yönlendirdiğine dair bir kanıt bulamadım. Henze, dönemin pek çok gözlemcisi gibi askerî müdahale ihtimalinin farkındaydı, fakat ordunun o gece harekete geçeceğini bilmiyordu. İlk haberi aldığı anda ne olduğunu anlamaya çalıştı, birkaç saat sonra ise gelişmeden duyduğu memnuniyeti açıkça günlüğüne yazdı.

Elbette Henze'nin ne bildiğinden hareketle Amerikan devletinin bütün kurumlarının ne bildiğini söylemek mümkün değil. Her devlet gibi Amerikan devleti de parçalı bir yapıydı; Pentagon'un, CIA'nın, Dışişleri Bakanlığı'nın ve Beyaz Saray'ın aynı anda aynı bilgiye sahip olduğunu varsayamayız. Ama Henze de herhangi bir gözlemci değildi. Türkiye'yi uzun yıllardır yakından tanıyor, Ankara ile Washington arasında geniş bir temas ağı içinde çalışıyor ve Ulusal Güvenlik Konseyi'nde doğrudan Türkiye dosyasından sorumlu bulunuyordu. Böyle bir ismin darbenin zamanlamasından habersiz olması, Amerikan parmağı tartışmasına nokta koymak yolunda önemli bir veridir.

Üstelik Henze'nin günlüğü, daha önce açılan Amerikan arşivlerinden çıkan tabloyla büyük ölçüde örtüşüyor. Beyaz Saray, Ulusal Güvenlik Konseyi ve Dışişleri Bakanlığı belgeleri Washington'un askerî müdahale ihtimalini uzun süredir izlediğini, ancak darbeyi Amerikan yönetiminin hazırladığını gösteren somut bir kayıt bulunmadığını ortaya koyuyor.¹⁴ CIA arşivleri üzerine yapılan çalışmalar da müdahalenin CIA tarafından hazırlandığı ya da yönlendirildiğine dair bir belgeye ulaşmıyor.¹⁵ Buna karşılık Türk komuta kademesi ile Amerikan askerî çevreleri arasındaki uzun ilişkiye bakan araştırmalar, generallerin

14 Mehmet Akif Okur, "Türkiye-ABD İlişkilerinin 12 Eylül Kavşağı: Amerikan Belgeleri Darbe Hakkında Ne Anlatıyor?," *Uluslararası Hukuk ve Politika* 10, no. 40 (2014): 67-93.

15 Burak Kürkcü, "The Question of U.S. Involvement in Turkish Military Coups During the Cold War: An Analysis Via Available CIA Archives," *The Journal of Military History* 86, no. 1 (January 2022): 110-131.

yıllar içinde Washington'ın olası bir müdahaleye güçlü biçimde karşı çıkmayacağı yönünde bir kanaat edinmiş olabileceklerine dikkat çekiyor.¹⁶

Bu nedenle 12 Eylül'ün Amerikan bağlantısını Washington'dan verilmiş bir emirde ya da önceden paylaşılmış bir darbe planında aramak yersiz kalıyor. Darbeyi hazırlayan ve gerçekleştiren Türk komuta kademesiydi; ordunun kendi müdahale geleneği, hiyerarşisi ve siyasal programı vardı. Ama bu karar Amerika'dan kopuk bir dünyada da alınmadı. Şahinkaya'nın darbe öncesindeki Washington ziyareti bu ilişkinin nasıl işleyebildiğini gösteriyor: Amerikan makamlarına planı açıklamadan Washington'daki havayı yoklamak mümkündü. Henze'nin yıllar sonra Birand'a söylediği gibi, generallere harekete geçmeleri için bir direktif verilmemişti, ama Washington onları caydırmaya da çalışmamıştı.

Arşivde ilerledikçe, beni başlangıçta oraya götüren o meşhur söz bütün bu malzemenin yanında giderek silikleşti. Karşımda tek bir geceden çok daha uzun bir Türkiye mesaisi vardı. Henze darbeden önce Carter yönetimi içinde Ankara'ya daha güçlü ekonomik ve askerî destek verilmesini savunuyor, Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki yerinin korunmasını Amerikan dış politikasının temel önceliklerinden biri sayıyordu. Darbe gerçekleştiğinde adeta derin bir nefes aldı; müdahaleyi ekonomik programın devamını, siyasal istikrarı ve Türkiye'nin Batı'daki yerini güvence altına alacak bir gelişme olarak okudu. Bu tutum ilk günlerin iyimserliğiyle de sınırlı kalmadı. Baskının ağırlaştığı, kitlesel gözaltıların, işkencenin ve idamların artık görmezden gelinemeyecek hale geldiği sonraki yıllarda da 12 Eylül rejimini savunmayı sürdürdü.

Fakat tam da bu uzun ilişki görünür hale geldikçe, cümlelerin başka bir düzeyde önemini fark ettim. Henze'nin Birand'a anlattığına göre, kendisi ne söylediğini hatırlamasa da, darbe gecesi Beyaz Saray'daki telefon trafiğinde "bizim çocuk-

lar" ifadesi geçmişti. Dolayısıyla ortada bütünüyle sonradan uydurulmuş bir ifade yoktu. Mitik olan, sözün varlığından çok zamanla kazandığı anlamdı.

Tam da burada, Barthes'in kullandığı anlamıyla mit kavramının açıklayıcı olabileceğini düşündüm.¹⁷ Mit, gerçekdışı bir hikâyeden ziyade karmaşık tarihsel ilişkileri basitleştiren, farklı aktörleri ve çıkarları tek bir anlatıda toplayarak zamanla doğal bir hakikat gibi sunan bir anlamlandırma biçimiydi. "Bizim çocuklar" sözü de darbe hafızasında böyle işledi: İster Soğuk Savaş hiyerarşisi ister Amerikan emperyalizmi üzerinden okunsun, Washington'u yönlendiren güç, Türkiye'deki aktörleri ise onun iradesini yerine getiren bağımlı unsurlar olarak konumlandırdı. Sözün Türkiye'de siyasetçisinden taksicisine, sağından soluna böylesine yaygın bir şekilde benimsenmesi tesadüf değildi. Kamuoyu, bugün arşivlerde ayrıntılarıyla izlenebilen temasları ve kapalı kapılar ardındaki görüşmeleri bilmesede de iki ülke arasındaki köklü askerî, siyasi ve güvenlik ilişkilerinin farkındaydı. İnsanlar, bu tarihsel ilişkiyi birkaç kelimedede özetleyen güçlü bir anlatı çerçevesi sunduğu için "bizim çocuklar" sözüne sarıldılar. Belki de sözün kalıcılığı ve gücü tam da buradan kaynaklanıyordu.

Ama sorun, zamanla bu birkaç kelimenin işaret ettiği tarihsel ve kurumsal ilişkinin yerini almasıydı. Yıllara yayılan temaslar, karşılıklı beklentiler ve darbenin hemen ardından devreye giren siyasi destek, tek bir gizli emir anlatısına indirgendi. Böylece hem Amerikan etkisinin açık bir talimattan çok daha yerleşik ve dolaylı işleyişi hem de darbeyi hazırlayan ve gerçekleştiren Türkiye'deki aktörlerin tercihleri ve sorumlulukları gözden kayboldu. Arşivde başlangıçta önemini yitiren o cümle, sonunda karşıma başka bir anlamla çıktı: 12 Eylül'ü tek başına açıklayan bir kanıt olarak değil, uzun bir tarihsel ilişkinin Türkiye'de nasıl sezildiğini, hatırlandığını ve zamanla nasıl bir mite dönüştüğünü gösteren bir hafıza kalıbı olarak.

16 Tanel Demirel, "The Turkish Military's Decision to Intervene: 12 September 1980," *Armed Forces & Society* 29, no. 2 (2003): 253-280; Ömer Aslan, *The United States and Military Coups in Turkey and Pakistan: Between Conspiracy and Reality* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018).

17 Roland Barthes, *Mythologies* (New York: The Noonday Press, 1972).